

Rafael HÜSEYNOV

Bizlər elə əvvəldən yatağan olmuşuq.

Qorxdu Dədə gileyləndi ki, Ögüz bayları yatan da günülə yatrırdılar.

Amma yatmaq da var, yatmaq da. Ögüz bayları o uzun yuxudan duranda şücaətlər göstərməyə hazır olırdılar.

Bizlərə sonralar qəflət yuxularına alışdırdılar.

Yuxudan oyanandan sonra təzədən uyumağa, növbəli dəfə ayıldandan sonra yenidən uşanmağa adət-kəndə etdilər.

Camaat başları əsnəyə-əsnəyə gəzməyə.

Əsnək əsnək gətirdikcə ləlik basdı bizi, o yuxulu bu yuxunun arasında da rəyalarımızı bir-birimizə danışmaqla müşulət etdik, yuxularımızı yozub yekə-yekə kitablara döndərməklə şəlləndik.

Oyaqlar keçdi irəliləyir, gəndən olfandırında mürğüləyə-mürğüləyə istehza da etdik ki, bu həriflər çaşdıqlar, çıxacaq-larını bilmirlər.

+++

Əlbəttə ki, bu, Allahın işidir. Bütöv bir millət yuxudan oyanmasının ilk səbəbkən 10 yaşlı bir qız uşağı oldu.

1811-ci ildə İrəndən gəlmiş Azərbaycanlı ticarət edən Mirzə Məhəmməd Tağı Nuxadada evlənmişdi, 1 il sonra oğlu da dünyaya gəlmişdi.

Ləkin o, arvadı Nənə xanımı, körpəsi Fətəlini də götürərək tezliklə Təbriz yaxınlığındakı Xammə qəsəbəsinə, birincisi zəvəcəsinin və oradakı uşaqlarının yanına döndü.

Nənə xanımın qəlbinə nə qədər zor etsə də, günü olmağda dördcə il tab gətirir və ərinə yalvararaq Nuxaya, əmisi axund Hacı Ələsgərin himayəsinə qayıtmağa izin istəyir.

Mirzə Məhəmməd Tağı isə oğlunun Xammədə qalması şərti ilə talaq verməyə razılaşıb.

Bu əhvalat baş verir 1816-cı ildə. Balaca Fətəli yarıtmış.

Evdəkilərin hamısı - küllət də, nöqərlər də xısın-xısın danışır, ehtiyatlı tərpənilərmiş ki, uşaq yuxudan oyanmışın.

Bir səhər çağı Nənə xanım balasının da bırıyulduq ayrılmağın yır-yığışını edib evdən çıxanda Fətəlinin 10 yaşlı ögey bacısı əlir qardaşının yataq otağına: "Nə yatmışın, dur ayağa, indiçə anan gedir, sonra həmişəlik onun üzünə həsrət qalır", - deyir.

Nisə xanımı Qalqazə mal aparandan dəvə karvanıyla yola salırmış.

Balaca Fətəli ağlaya-ağlaya yüyürür küçəyə, qocaqları dəvəyə minməkdə olan anasının ayaqlarını.

Fətəlinin yanlıq ləryadı, ürkə parça-

OYATMAQ NÖVBƏSİ

layan hökətürüleri, mütaəssir olmuş qonşuların təvəqqəli atını rahmə gətirir, bir yandan da bu minvalla uşağın çirgimədən ürayının partlayacağından ehtiyat edərək belərin ayrılmasına icazə verir.

10 yaşlı o qız 5 yaşlı həmin oğlunu oyatmasaydı, bu uşaq o mühtədə böyü-yü bir tacir, bir molla, daha kim, daha nəçi ola bilərdi.

Fitrətlən istedadlı yarandığından, Xammədə qalıb-veriş, ya dindarlıq ardınca getsəydi, yaqın tacirin də, molların da fərlisindən olardı.

Bəlkə də yox - elə adica bir kənd adamı, əkinçi, biçirici olaraq qalacaqdı. Axı bu vəqəədən birçeyi il sonra atası vəfat edəcək və ailə başsız qalacaq.

Amma bu uşaq o səhər oyanmaya bilmişdi.

Çünki bu uşaq dünyaya başqa təyinatla gəlmişdi.

10 yaşlı bacısının oyadaraq tamam

(Mirzə Fətəli rusca, fransızca sənədləri və əsarətlərində soyadını "Axundov", azərbaycanca, farsca, ərəbcə yazılarda "Axundzadə" kimi yazıb. Görək o yazı sahəsinə bu gün də biziçəyir.

Millətinin sabahının, rizət indimizin və gələcəyimizin aydın saharlarının təməlini oyan, yeni düncümüzün ilk böyükdən memarlarından olan Mirzə Fətəli!

+++

Bu hadisəni Mirzə Fətəli həyat yoldaşı Tubu xanıma, qızı Nisə xanıma nəgilləyibmiş. Onlar da Mirzə Fətəlinin qız nəvələrinə söyləyiblərmiş.

Mirzə Fətəli həmişə bacılarının bir də görməyi arzulayırmış və ona bu vəsəl qışmət olur - 1848-də illər ayrılığında sonra İrana yenidən gətizən düşür.

Nəsrəddin şahın taxta oturməsi münasibətli çar hökuməti İrana təbrik üçün heyət göndərir.

Elçi dəstəsinin başçısı general-ley-

Mirzə Fətəlinin nəvəsi Aliyə xanım xatırlayırdı: "Bacıları onu çox yaşlı qəbul eləyirdilər və ona öz inca, bədii işlərini hədiyyə verirdilər."

Mirzə Fətəlinin bacılarının sovaqlət elçiləri örtükərdən biri Mirzə-Dəklər xəstə olarkən onun çarpayısının yanındakı mizin üstünə salınıbmış. Mirzə Fətəli yataqda uzanıb yazı yazarkən bu örtüyü üzünə mürəkkəb damlaları düşür. Bunun üstündə səliqə arvadı onu çox məzəmmət edir.

Amma Tubu xanım ərinin ölümündən sonra bunu tez-tez xatırlayar və həmin mürəkkəb ləkəsini örtükdən təmizləməzdi.

Həmin örtüyü mən hər gün görürəm. Hər dəfə götürüb nəvəlişə siğallayıram.

Nizami muzeyində Mirzə Fətəlidən qalın əşyalardan onun mənzilinin güşə-birli canlandırılan iki balaca otaq düzəlmış.

Həmin tikmə-işləmə örtük də orada-

dir. Mirzə Fətəlidən, Tubu xanımdan sonra Allah bilir nəçə dəfə yuyulub, ləkələr də haçandır solub itib.

O ləkələr Tubu xanım üçün əziz idi. Onuñun bu qara mürəkkəb ləkələri ləkə deyildi, sevimli ərinin, sirdaşının, ömür dostunun parlaqdan parlaq idi. Amma başqa ləkələr var ki, onlar na illər, nə səllər-sular yuyub apara bilər.

Uğrunda zəkəsini, ürayını çırax elədiyi, varlığını fəda etməyə hazır olduğu həmvətənlərinə ona qarşı sayğısızlığının, qəddarlığının ləkəsi.

O ləkə həmişə bizimlə qalacaqdı.

+++

"Mirzə Azərbaycan mühtidə, Azərbaycan cəmiyyəti içində yaşarkən fikrən o mühtidən tamamilə uzaqlaşmışdı. Ruhən və fikrən onun yaşadığı mühtidə sevdiyi ələm büsbütün başqa idi. O, xalqın bir fransız kimi düşüncədəm, yaşamaq və məmləkətini Fransa kimi görmək istəyirdi. O bir qartal kimi yüksələrək mühtidə və çar gəlmiş çox uca-dan baxırdı. O mühtidə və cəmiyyət onun ruhuna sönük və dar gəlirdi. Mirzə Fətəli o kirlə, o qarınlıq mühtidə girkəbları içində çirpanın insanlara acıyır, onlara qultuş yolu arayırdı".

1924-cü ildə Abdulla Şaiq Mirzə Fətəlinin əkdiki toxumların bir çox bəhərlərini görürkən belə yazırdı.

Amma nə dərəcədə haqlı idi Mirzə Fətəli?

Şərq varkən, dünyaya şərqli kimi gəlmişkən bizim bir qəbilyə bənzəməyimizdə, Mirzə Fətəlinin öz xalqını Asiyadən Avropaya doğru yönəltməsinə nə mənə vardı?

Öz müsəlman və Şərq yuxumuzdan Mirzə Fətəlinin ləkidi və onun yaradığı dalğının təsirliyə oyanmasaydı, sif şərqli, müsəlman olaraq qalacaqdı.

Oyaqdı, şərqli qala- qala, müsəlman qala- qala həm də qəbilə oldu, həm də Avropa və dünyə mədəniyyətinin üstün çəhəllərinə yiyələndi.

Cixə özümlə olaraq qalmaq yaxşı idi, oxta çevrilib belə olmaq?

Dünyanın yolu, tarixin gedışı, indimiz göstərir ki, belə olmalıymış, gəc-təzə üzünü bu tərəfə çevirəndəkmən, erkən oyanıb bu yolu daha etirəndəkmən, tənlik qabağında düşürdük.

Bütün bunlar baş verəndən sonra bunun məqbul olduğunu təsdiqləməyə nə var!

Davamı 16-cı səhə.

"Mirzə Fətəli Tiflisdə". Rəssam Davud Kazimov
Nizami Cəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin kolleksiyasından

ayrı bir mühtidə gəlməsinin yolunu açdı. 5 yaşlı oğlunun alınına bu oyatmaq yaxşılığının əvəzini çırmaça yazılmışdı.

O 5 yaşlı oğlan başbütü millətli OYATMAQ üçün bu şirin sübh yuxusundan mütləq oyanmalı, mütləq doğulduğu səhərə qayıtmalıydı.

Allahın hökümü bu idi, Tarixin qərarı bu idi, Millətin Təleyi belə cizilmədi.

Bu uşaq sabahın dahisi, çox-cox illər sonra özünə elə SABAH ADAMI, SƏHRƏ MƏNSUB OLAN - SƏBHUİL-TEKULLUSU götürəcək Mirzə Fətəli Axundzadə idi.

tənent Şəllingın tərcüməçisi Mirzə Fətəli imiş.

Mirzə Fətəli məmur idi, razılıq verilməmiş qırağa addım atması yasaq idi və o, tədbirlər yekunlaşanda öz rəhbərliyinə də, İrən tərəfə də müriacət edərək əslinin buralardan olduğunu bildirdi. Təbrizdə qalan qohumlarıyla görüşməyə icazə istəyir.

Etiraz etmirlər.

Mirzə Fətəli Təbriz ətrafında bacılarının axtarış tapır və həyəcənini ömrünün son anınaçan unutmamışdı həmin gürüşdən yadıqlarlarıyla qaydır.

(Başlanğıc 15-ci səh.)

Amma bunları irəlilədən, heç kəsin yataında yuxusuna girmədiyi qəda təsəvvür etmək və görmək peyğəmbərlikdir.

Mühtinin səni daş-kəsəklə, qınaqla, məzəmmətlə, təhqirlə müşayiət etməsə baxmayaraq, onları da inadiə bu yola sövq etməkdən mübarizə aparmaq isə sadəcə peyğəmbərlik deyil, peyğəmbərlik və qəhrəmanlıqdır.

+++

Həminə yuxudan oyatmaqçünse Mirzə Fətəlinin yalnız 5 yaşındakı oyanması bəzəməzdi.

Onu dəfə-dəfə oyatmaqdan ötrü qələm göydə çalınırdı.

Yazıqlar olsun o nadanları ki, xeydə, bizim aramızda oturub ele xam yazılara qapılırlar ki, guya onların müvəqqəti düşmüş giravının hesabına insan taleyini yazı, poza, dəyişə, istadikləri sənətdə döndərə bilərlər.

Binəvalar, qələm göydaykən siz kimsiniz!

Bir insanın qələmiylə Azərbaycanın yeni tarixini dəyişmək cizgisini cizən əslində Göydəki Qələm idi.

Mirzə Fətəlinin 17 yaşı vardı.

Himayədən, atalıq, bəxtin ezam etdiyi mələk və məşhur din alimi olan axund Hacı Ələsgər fərasətiylə qürənləndiyi bu uşağı da gələcəyin sənballı bir ruhanisi görmək istəyindəydi.

Elə bu niyyətlə də özü Həcc ziyarətinə yola düşərək Fətəlini Gəncəyə, dostu axund Molla Hüseyni yanına aparır ki, gəncin ərəbcəsinin bir az mükəmməlləşdirsin.

Ancaq bu onun gümanıydı.

Səfər üstündə axund Hacı Ələsgər Fətəlini Gəncəyə ayrılma səbəbə görə getməliyimi - Fətəli bu şəhərə gəlməliyimi ki, Mirzə Şəfi Vəzehlə tanış olsun və Vəzeh də onu ən qorxulu və bihüsedici yuxusundan ayılsın.

Bunlar artıq Mirzə Fətəlinin öz sözləridir. "Bu tarixə qədar mən fars və ərəb dillərini oxumaqdan başqa bir şey bilməyirdim və dünyadan xəbərsizdim. İkinci atamın məqsədi bu idi ki, mən ərəb elmlərini təhsil edib bitirdikdən sonra ruhani silkinə daxil olub mollaqlıq həyat keçirəm. Amma başqa bir qəza üz vərmasi bu məqsədin pozulmasına səbəb oldu.

Gəncə məscidinin hücrələrindən birində bu vilayət əhalisindən Mirzə Şəfi adlı birisi yaşayırdı. Bu adam cürbəcür elmlərdən başqa çox gözəl nəstəliq yazısı bacarırdı. Mən ikinci atamın buyruğu üzrə hər gün bu şəxsin yanına gedib xəttatlıq məşqini edirdim. Belə ki, gələcədə mənimlə bu möhtərəm şəxsin arasında ülfət və ünsiyyət hasil oldu. Bir gün bu hörmətli şəxs məndən soruşdu:

- Mirzə Fətəli, elmləri təhsil etməkdə məqsədin nədir?

Cavab verdim ki:

- Ruhani olmaq istəyirəm.

O dedi:

- Sən dəxi niyəkar və şərhatlarını oлмаq istəyirsən?

Təəccübləndim və heyrət etdim ki, bu nə sözdür.

Mirzə Şəfi mənim halıma baxaraq dedi:

- Mirzə Fətəli, öz həyatını bu qaragöhrün içərisində puç etmə, başqa bir məşğuliyət qəbul et.

İkinci atamın Həccdən qayıtmasına qədar Mirzə Şəfi bütün ürəni məlləbləri mənə tələq etdi və gözümün qabağında qəllət pərdəsini qaldırdı.

+++

O adam mütləq varmış ki, biz ona da minnətdar olmalıyıq.

O adam ki haqçansa Mirzə Şəfinin gözünü açıb, onu yuxudan səksəndirib, rolə gətirməyi ki, bu istedadlı cahil molla

Şəfi olsun.

Gənc yuxudan ayılıb, Mirzə Şəfi olub və oyatmaq borcunu işığını duyduğu şagirdinə qaytarıb.

Molla Fətəli, axund Fətəli yox, Mirzə Fətəliyə çevrilən bu gəncə yuxudan ayılanda aqılmalı gözlerini, oyadılmalı soydaşlarının onlarla deyil, yuzlarla deyil, minlərlə, on minlərlə olduğunu duyub.

Dərk edib ki, üç-beş şagirdə müəllim olmaqda bu qədar gözü açmaq, belə müdhiş yuxunu dağıtmaq mümkün deyil. Bu yuxu millətin yuxusudur və milləti yuxudan oyatmaqçün millətə müəllim olmaq gərəkdir.

Və olub!

Çox yazıqlar, şairlər var ki, onlara "insan qəlbinin mühəndisi" söyləyiblər. Tək Mirzə Fətəlidir ki, onu "millətin mühəndisi" adlandırmıblar.

Heyran Cəfər Cabbarlının sözləridir: "Həyatın bir tərəfi sökülür, dağılır, o biri tərəfdə tamam başqa və yeni biçimə tikilir. Burada Mirzə Fətəli bir mühəndis kimi bu sökülən və tikilən binanın başı yanında durmuş, əmansız qələmi ilə bura sökümüldür, bura isə belə tikilməlidir deyir. Ham də bunları keyfli bir əmrə də-

OYATMAQ

Şaiqin söylədiyi qartala çevrilməkdən yeni üfüqlərə baş vurmaq gərəkdir. Ümidi, pənahi, yetərinə qəçədiçə himayədən axund Hacı Ələsgərə növbəti istəyini - hökumət qulluğunda qalışmaq arzusunı bildirir.

"1834-cü ildə ikinci atam mənə Tiflisdə aparıldı və burada sərdar baron Rozenə arızə verib təvaqqəç elədi ki, mən öz dəftərxanasında Şərq dillərinin mütercimi mənsəbinə qəbul eləsin və rus yazıqlarından bir nəfərin mənə üçün köməkçi təyin etsin, ta ki rus dilində biliyim artıb qüvvət tapsın. Bilirməm hansı bir dil ilə bu sərdarın, yeni baron Rozenin yaxşılıqlarını zikr edib şükrgüzəni yerinə yetirirəm. Mələk xasiyyətlili olan bu əmir ikinci atamın iltimasını fəvqən qəbul edib iltifat və mərhəmətlərini mənə haqqımda zahir qıldı ki, onları vəsf etməkdə acizəm".

1859-cu il idi və Tiflisdə Mirzə Fətəli Axundzadənin "Təmsillər" işiq üzəli gör-müşdü.

Bu, Azərbaycan draməvəsiyilərinin dramaturgiyamızın ilk abidəsi idi.

Bu kitabdakılar məzhəkələr - komediyalardır. Bes nədəndir ki, Mirzə Fətəli o kitabə yazdığı müqəddimədə yalnız gülməkdən yox, kədarlənəməkdən də behs edirdi: "İnsanın təbiətində iki ümdə xüsusiyyət qoyulubdur: biri qəm, biri fərəh. Ağlamaq - əlaməti-qəmdir, gülmək - əlaməti-fərəhdür".

Cünki bu 6 komediyasının hər birində Mirzə Fətəli gülə-güla ağlayırdı. Millətini güldürə-güldürə qəmləndirmək, düşündürmək, ağıllandıрмаq istəyirdi.

Bu əsərləri yazmaqda millətə milləti göstərmək istəyirdi.

Bu əsərləri həm də oxumaq olardı. Amma Mirzə Fətəli ən əvvəl onları göstərmək üçün yazmışdı.

Bilirdi ki, qışa müddətə bu xalqı ucdantutma savadlı, yazmaqçı-oxumaqçı bacaran etmək müşkülüdür.

Amma səhnədən əyani olaraq qəbətərməklə ən bisavad adama da məlləbi yedirtmək mümkündür.

Mirzə Fətəlinin pyeslərindən biri - "Hacı Qara" ilk dəfə 1873-cü il mart ayının 9-da Həsən bəy Zərdabının rəhbərliyi və Nəcəf bəy Vəzirovun yaxından iştirakı ilə tamaşaya qoyulur.

Bu, Milli teatrımızın doğum günüyüdü. Mirzə Fətəli o tamaşanı görmür.

Beş il sonra isə fani dünyaya gözəlirni əbədlilik yumur.

Əsərlərindən heç birini Vətən səhnəsində görmədən həyatdan gədir.

Ömrünün son parçasında, yataq xəstəsi olduğu vaxtlarda ailesinə yuxularını danışır.

Söyləyirmiş ki, komediyalarının həminəsin səhnədə oynanmasını hər gəçə əvvəldən-sonacən yuxusunda görür.

Əslində dövr elə dövr idi ki, bu əsərlərin oynanmasını elə yuxuda görmək mümkündür idi.

Allah şahidi Həsən bəy Zərdabının özünü: "Bakıda realni gimnaziyada oxuyan biçərə uşaqların hərasinin iki cür paltarı vardı. Birisi gimnaziyaya forması və birisi müsəlman paltarı. Gimnaziyaya forması heç evə gəlməzdi, həmişə dalandə olardı. Uşağ oxumağa gedən zaman dalandə müsəlman paltarıni çıxarıb formanı geyər, gimnaziyadan qayıdanda yəna bu libasını dalandə çıxarıraq müsəlman paltarıni geyib evə gələrdi. Bəki müsəlmanların neinki gimnaziyada oxuyanları, hətta bir az ədəlini dəyişdirən müsəlmanlıqdan çıxış hesab edərdilər. Məsələn, bir kəs çəkməyə oxşayan cüst geyəndə də ona o qədar kinayə edərdilər ki, biçərə naəlaç qalib onu çıxarar, atababa başmağını geyərdi. Övrət faytona minəndə onu qeyri bir pis adlandırdırdılar. Kişi minəndə onu lotu və qumbarbaz adlandırdırdılar. Sünni-şie ədəvəli bir mərtəbədə idi ki, xaçpərəstləri, hətta bütərəstləri də onlardan artıq hələb edərdilər. O vaxtda Bakıya gələb sünnilər əhl-i sünni olmaqlarını gizləyirdilər".

Bu, mərkəz Bakı idi.

Göünü indi ucaqların də kökdəymiş.

Və Mirzə Fətəli əsərlərini bu adamlar, bu avamlar üçün yazmışdı.

"Mən Tiflisdə qulluq eləyəndə vaxtda mərhum Mirzə Fətəli öz komediyaya kitabının bir cildini mənə vermışdi. Gimnaziyada 50-yə qədar müsəlman şagirdlər vardı.

"Mirzə Fətəli Axundzadənin yeni əlifba haqqında Türkiyədə çıxışı". Rəssam Nəcəfzadə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Müzeyinin kolleksiyasından

mir: köhnə yaşayışın bütün nöqsanlarını, yaramazlığını, yeni gedişin isə bütün faydalarını irəli sürür, anladır, qandırır".

+++

XIX yüzilliyin başlanğıcında Gəncə elə mərkəz kimi yə və artıq yuxudan oyanmış, bundan da şiddətli oyanışa ihamlanmış çilgin Mirzə Fətəlinin ziyarətədən qayıdan Hacı Ələsgərin ardınca təzədən Nuxacı qayıtmış sanki bir pillə əşası etmək idi.

Amma doğrusunu yazı yazan, Ən Böyük Oyadan bilirdi. Bu arada Nuxada rus məktəbi açılır və Şərq dillərini kamilcə mənimsəmiş Mirzə Fətəli axund Hacı Ələsgərdən rus dilini öyrənməkdən bu məktəbə gətməyə ruxsət istəyir.

Axund qalıb sındiran deyildir. Rusları öyrəndəndən sonra isə Mirzə Fətəlini yeni üfüqlər, yeni fəthlər gözləyirdi.

O, daha əngin bir fəzaya uçuş üçün hazır idi.

+++

Ömrünün bu kəsiyində hey əlindən tutub onu yüksəldən mələk xislətli insanlara rastlaşırdı.

İblisler sonra gələcək.

+++

"Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətlili olan əsər dərmə romandır".

Mirzə Fətəli bu cümləni yazanda onun milləti nə romanın, nə dramın varlığından ağah idi.

Mirzə Fətəlinin milləti qəzal, qəşidə yazıb oxuyurdu, dastan, qışsə dinləyirdi. Tamaşa qışmindən isə bu əhalinin bələd olduğu yeganə mərasim şabibi idi.

Və Mirzə Fətəli dramları yazdı. Hər səhnə əsəri bir yuxu kimirdi.

2-3 saat ərzində səhnədə yaşanan bir həyatlı yuxu.

Yuxudan oyatmaq istədiyi mühtinə və millətinə Mirzə Fətəli təza yuxu təklif edirdi.

Müht və millət bu oyaqçı yuxusunu qəbul və həzm etməyə hazır deyildi.

NÖVBƏSİ

Onları 10-15-i axıncı klaslarda idilər. Bir neçə gün onları yığıb yayraddan sonra eləmələr yazıb payladı ki, filan günü, filan yerdə müsəlman teatr çıxardacaq. Oynayanlardan hər kəs Bakıda olan qərib-qurbələrdən özünə paltar və qeyrə tapdılar. Otaqların bəzəklerini də özümüz qayırdıq, gimnaziyə otaqların bir böyüyündə teatr qıxdırdıq. Oynayanlar çox yaxşı oynadı. Ələxüsus Əsgər bəy Adıgözəlov Hacı Qaranı.

Bizim Bakıda müsəlman teatrı çıxarmışımızı Tiflis qəzetlərində yazmışdılar. Mərhum Mirzə Fətəli onu oxuyub mənə bir uzun kağız yazmışdı və çox razılıq eləmişdi ki, öz sağlığında onun komediyasını müsəlmanlar öz dilində çıxartdılar və çox heylsənlənmişdi ki, mən ona piş əvəz yazmışam ki, özü də onu qəlib öz gözəli ilə görəydi və bir də yazmışdı ki, onun özünə "Hacı Qara" qeyri komediyalarından artıq xoş gəlir. Rica eləmişdi ki, Tiflisdə gələndə ona bir-bir deyim ki, hər kəs öz rolunu necə oynadı.

...Bu tövr ilə ildə 2-3 dəfə müsəlman bayramlarında teatr qıxdırdıq. Amma neçə il belə teatr qıxdırdıq isə də, Bakı müsəlmanlarına teatra gəlməyi öyrədə bilmədik. Çünki o vaxtda onlar gün batandan sonra evdən çölə çıxmıqı günah i-kəblirə hesab edirdilər.

Mirzə Fətəlinin yaratdıqlarının, Mirzə Fətəlinin yolunun, Mirzə Fətəlinin doğduğu ab-havanın qüdrətinə bax ki, evindən çölə çıxmıqı istəyənləri öz içəri-lərindən çıxardı.

Həmi deməyən deyən sevməyənlər çox olur.

Həmiyə ağıl öyrətmək, həmiyə yolun doğrusunu göstərmək istəyənlərin düş-məni bol olur.

Mirzə Fətəlinin sevməyən də, düş-məni də itə tök idi.

Amma düşündüyünü, etməli olduq-u edirdi.

Çünki millətin sevirdi.

Bu qədar qüsurları görə-görə hər halda millətin bu sevgiyə layiq bilirdi.

+++

Qoca Mirzə Fətəli öz millətinin saf dilində yazdığı əsərləri öz ana dilində yuxulandırdıq.

Amma bir başqa yuxunu da onun da-vamçılardan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaratmışdı ki, həmin uyğu 1911-ci il dekabrın 2-də Mirzə Fətəlinin 100 yaşının bayramı münasibətilə "Nicat" cəmiyyəti xətti ilə Bakıda, Tağıyev teatrının səhnesində vəqə olmuşdu və ustad səhnədə qəhrəmanlarının arasındaydı.

"Xəyalat" idi o bileyli təbəşəsinin adı və Hacı Qara da (Həbib bəy Mahmudbəyov), Hətəmخان ağa da (Nəcəf bəy Vəzirov), Dərviş Məstəli şah da (Cəhangir Zeynalov), Molla İbrahim Xəlil kimiyagər də (Mirzəgə Əliyev) o gün Mirzə Fətəliyə (Qulam Şərifzadə) eyni səhnədəydilər. Amma o pyesdə - o yuxuda bir kitabpəyazan da (İmran Qasımov) vardı ki, Mirzəlinin əsərlərini satarkən qəribə mənərə ilə üzlaşmışdı. Övçəlik kitablarından "İlahəşəhin əsəridir" deyərək uzaq qaçan müsəlmanlar sonra bir anda tökülsəyərək həmişini son nüş-xəyəcə almışdılar. Sən demə oxumaq üçün yox. Bir molların təhrikiyə o kitab-ları alıbarmış ki, apənb yandırsınlar, bir qəderini də aldıqlarından uzaq qıymətə ermənilərə satıblarmış.

Amma bu qəziyyə sarsıtır Mirzə Fətəlini: "Avam sənin nəsihətini anla-mayacaq, səni əziyyət edəcək, lötş və-recek. Həmişinə mütehammül olmalı.

Bizdən qabaq da kişilər gəliblər və millət yolunda çalışıblar. Onları nə müsibətlərə düşər ediblər! Öldürüblər, oda atıblar, kitablarını mənim kitabların kimi odayıblar. İllər keçib, zəmanələr dolanıb, o şəxslərin əkdikləri bar verib, indi onların qəbirliəri ziyarətə gah olubdur. Vaxt olar, mənim də toxuların bar verər. Mən bəlkə də o günləri görməyim. Amma oğ-lun, nəvələrim də görsələr, mənə hə-səbdir. Cəməatin əvəmiqlinə baxma, mən səpdiyini toxum qəbil torpağa səp-tilib. Mən millətinim gələcəyinə və xoş-bəxt gününə xatircəm və o xəyalla da ölüb gedəcəyəm".

Bu kəlmələri Mirzə Fətəlinin dilindən səslənsə də, Əbdürrəhim bəyin düşün-xunu heç bir məntiqə sığmayan nəhəng faizlər və edən saxtark banklara qoya-rıq əvəz-əksiz, qara qəpkisiz qalan XX əsrlərin, XXI əsrlərin Molla İbrahim Xəlilin sandıqlarından nə fərqi!

Ədalət divanında haqq verib haqqı yemək yənə varsa, cibində iki-üç yüksək təhsil, alimlik diplomu gəzdirə-gəzdirə falçıların felinə kitabdan daha artıq inan-baş başlaşlar yağışdan sonrakı göbə-lərdən çöxdürsə, nainki oturdub və-zifəlin, hardan heç adına olan arvadın da sahibi olmayınlar varsa... deməli, Dərviş Məstəli şah da, mürəfiə vəkilləri də, Yusif Sərac da ayrı qıyafədə, ayrı yəndəmdə, ayrı təqdimatda gərəb bu gün yənə səhnələrimizdə, ekranlarımızda, gözümüzün qabağında saymışınlar.

Hələ tam ayıllamışsıqsa, oyanıb tə-zəddən xorna çəkməyə başlamışsıqsa, Mirzə Fətəli ortada olmalıdır.

+++

1870-ci ildə Mirzə Fətəlinin ömrünün sonuna hələ 8 il qaldırı və özü nü qoca saysa da, əslində yaşlı heç çox da deyil-di. Onu cahil zəmanə qəlibmişdi.

"Mirzə Fətəli və Qasım bəy Zakir". Ressam Böyükağa Mirzəzadə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin kolleksiyasından

çələridir, amma yüzdə-yüz ilə Mirzə Fətəli də o cür fikirləşərdi.

+++

Xeyli vaxtdır ki, Mirzə Fətəlinin, Əbdürrəhim bəyin görmədikləri gələcəyin qoyunuda yaşayırdı.

Mirzə Fətəli bu gün səhnədə yox ki-midir.

Əvvəllər hər teatrımızın səhnesində daimi yeri olan Mirzə Fətəli məzhəkələrinin qatı, demək olar ki, açılmış.

Məgər Mirzə Fətəlinin sağaltmaq istədiyi məzərlərin hamısı bitirdimi ki, biz millət olaraq Mirzə Fətəlinin arzularıqı seviyyəyə çatdıqmi ki, ona arxa çevir-diki?

Hacı Qara deyirsənsə, o yənə sağdır. Tamahkarlıq da yerindədir, qaçaq-malçılıq da, həmin köhnə ticarətdə yalnız çit-bez və o qəbil şeylər satılırdısa, indi adəmdən üzü o yənə hər şeyi alırdı da, satırdı da, alınırdı da, satılırdı da, üstəlik yeri düşəndə Vətəni də, milləti də hərraca qoyurdu.

Misi qızıla çevirən Molla İbrahim Xəlil yerində elə İbrahimlər, elə Xəlillər var ki, o bunların əlinə su tökə bilməzdi, o qəbil kələklərdə uyan oxumusu ağıl-dənseyərək də nə qəder desən.

Olan-olmazını muncuğa verib gəcə-gündüz ailəliklə sapa muncuq düzməkə məşğul olaraq qaz vurub qazan doldura-cığına ümid edən sadəllərin, var-yo-

İranın Tiflisdəki sabiq konsulu Əli-xan vətəninə dönrəkən Mirzə Fətəli ona gəndərdiyi məktubda yazırdı: "Mən xalqı seven, canını bu yolda qurban verməyə hazır olan bir adamam.

Mənim məqsədim İslam xalqlarını sarsıdan cəhaleti ortadan qaldırmaq, əlmilər, sənnəlləri inkişaf etdirmək, xalqımızı azadlığı, rifahı və sərvətinin art-ması üçün, vətənin abadaşdırılması üçün və islamıyətədən əvvəl babalarımızı tanımaq üçün ədalətə revac verməkdir.

Oz xəltimlə yazmış olduğum bu məktubumu cırıb tələf etməyin. Sənə qənciz-də saxlayın, mən öldükdən sonra məktub sizin əlinizdə antiqə bir yadigar ola-caqdır. Ömrümdən bir şey qalmamışdır, müasirlərimin qanacaqsızlığında tənqə gəlməmiş və təqəddən düşmüşəm".

Bəzmək və haldan düşmək im-kansız idi.

Hayatının 10 ilini yeni əlifba uğrunda mübarizəyə həsr etdi.

Umduğu nəticəyə yetişə bilmədi. Pyeslər yazdı.

Səhnələrdə əsərlərinin bol-bol nü-maışığına görə bilmədi.

Ömrünün ən vacib əsərlərindən say-dığı, türkcə, farsca, rusca qələmə aldığı "Kəmalüddövlə məktubları"ni üzə çix-xarməgə qorxdu, bu əsəri yalnız ən ürk çixdirdiyi dostlarına etibar etdi və sağ-kan nəşrini görməyə müyyəsər olmadı.

Xoş söz əvəzinə, minnətdarlıq yerinə millətinin hərbə-zorbaçı gədatlarından dırsək gördü, söyüş eşitdi.

Necə küsməyəydi, necə inciməy-əydi...

Bu sətiləri 1874-cü ilin martında məskədaşlarından birinə ünvanladığı məktubda yazıb: "Mənim əzəməli qar-daşımı! Ey mənim kimi qəmlərə mübtəla olan, arzu oxu heç bir yerdə nişanə dəy-məyən və müasirlərinin qabiliyyətsizliyindən və anlamazlığından tənqə gələni!

Mənim bu məktubumun surətini bir kitabçaya köçürüb saxlayın! Mən qoy-gələcək nəsil bilsin ki, mən və siz bu xü-susda nə qədar zəhmətlər çəkdi, nə qədər səyimiz heç bir nəticə vermədi. Belkə onlar bizim bu arzumuzu həyata keçir-sinlər. Lakin mənim onlara da ümidim yoxdur, çünki onların özü də bizim mü-asirlər olub və eşşəklərdən əmələ gələ-cəklər".

Tarix millətin köhnə yuxusudur. Bir yuxu ki, heç zaman bitmir, vaxta-şırı təkrarlanır.

Təkrarlanır ki, ondan ibrət alınlar.

Amma heç kəs özoxsuna, başı daş-dan-daşa deyməyinə ibrət almaq istə-mir ki, istəmir.

+++

Mirzə Fətəli yazdıqlarının hamısını həyatdan seçirdi. Bu, elə əsərlərinin məzmunundan dərhal görünən, seyr edilən heçqətdir. Amma son dərəcə gərəqçki, doğruçu bir yaradıçı olan Mirzə Fətəli əsərlərindəki surətləri də uy-durmurdu - onların hər birini elə öz haqı-qı adlarıyla, ləqəbləriylə həyatın içərisin-dən götürürdü.

Onlardan hər biri yaxından uzaqdan aşına olduğu insanlar idi.

1928-ci ildə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev təsdiqləyirdi ki, Hacı Qaranın nə-vələri indi də Ağdam qəzasının Ağcabədi kəndində yaşayırlar (kim bilir, bəlkə bu gün də Hacı Qaranın kütükcələri elə Ağcabədə yənə ömür sürürlər, ya Azərbaycanın hansısa kənd-kəşəyinə sığınmış qaçqınlardı. Yəni bu tarixlər el çatacaq qədar yovudur).

Molla İbrahim Xəlil adlı bir bicəbə o çaqki Nuxada heçqədən varmış, həm çar məmurlarını, həm qara cəməatı to-ru-na salıb soymağa nail olubmuş. Və Əbdürrəhim bəy Molla İbrahim Xəlil kimya-ğarın həvəskar aktyor olan nəvəsi ilə Tif-lisdə şəxsən tanış olduğuna şahid oluru-şdu, hələ Mirzə Fətəli anadan olmamış-dan Molla Pənah Vaqifin seirilərində Müsyü Jordana, Hətəmخان ağaya işə-rələr olduğunu anladır.

Yəni hər şey və hər kəs həyatın özündə vardı.

Qeyri-adi olan Mirzə Fətəli, onun istə-dədi idi ki, həminin hər gün gördüyü hadisələr, həminin tanıdığı adamların böyründən bigənə keçmədi, onları dö-lənişini hər kəsə göstərdi, bu yaşayış-ı və insanların elə cəhətlərini qabardtı və xalqın diqqətini elə nöqtələrə yönəltdi ki, oxuyanlar, baxanlar fikrə daldılar: "Ni-yə bunları indiyəcən görmürükümü?"

Təqışləri də yoxdu.

Hər baxan görməz axı! Görsə də, Mirzə Fətəli kimi gərməz! İndi gəl Seyid Hüseynlə razılıqma: "Mirzə Fətəli Azərbaycanca deyil, bəlkə bütün türk və İslam ələmində birinci adamdır ki, mənsub olduğu xalq kütləsin-i yeni həyata doğru çəlmək üçün dög-ru bir yol intixab etmişdir".

Amma bu doğru yol intixab etmiş, xe-yirxah, süfrəsi həmişə qonaq-qara üz-nə açıq (12 il Mirzə Fətəlinin əspəzi işlə-mə Nəcəf kimi xatırlaymış ki, birca də-fə də olsun bu 12 ildə Mirzənin evdə tək-cə çörək yeməli olduğunu görmədim), çox zarafətli, xoş, məzəli əsərlər yazan ali insanın şəxsi həyatı qəmlə doluydu, hüznüldü.

(Başlangıç 17-ci səh.)

13 uşağı dünyaya gəlmişdi. Amma onlardan yalnız 2-si salamat qalmışdı. Qalanları ilə kiçiklik tələf olmuşdular. Bu ucdan Mirzə Fətəlinin evində mütəmadi yaş mərasimləri qurulmuş və həyat yoldaşı Tubu xanımın da üzü heç gülməzmiş.

Bir nəciş işi görüb əməyinə qiymət verilməyində, yaxşı işləri başqalarının adına çıxanda da ona lihidən nəsihət olan all-cənəbiləqə bunu şişirtməyi, elə zarafata salıb ölməyi bacarmış.

Söyləyirlər ki, bir dəfə Qocur yaylaqlarından qəfilən gözü otları arasında sızan suya satışı. Tez oranı qazdırın, gözəl bir bulaq əmələ gəlir, xərc çəkil bulağın üstünü də götüzdür və həmin çeşmənin adını dostları "Mirzə Fətəli bulağı" qoyurlar.

Bir müddət sonra yəna dostları həmin yaylağa, həmin bulağa düşəndə mat qarırlar.

Kimsə bulağa Müqəddəs Məyamin şəklini taxmış və Mirzə də gülərək "Hə, daha burda mənlilik bir şey qalmadı. Bura oldu "Allah bulağı", - deyir.

Görən o bulağı indi də qaynayırımı, ya çoxdan quruyub gedib?

Amma Mirzə Fətəlinin yaratdığı söz, düşüncə bulağını qurutmacaq istəsələr də, suyunu bulandırmıya çalışsalar da, qarğışlar, hədyanlar yağdırsalar da, dənşalar da, bu nəhri, bu dəryanı sındırmaq, soldurmaq, söndürmək mümkün olmadı.

Həyatı qüssəli Mirzə Fətəlini də sınımağa, ruhdan düşməməyə kökləyən, ən ərdil anında da nikbin edən elə sözlünün ölməziyyəinə qəti inamı idi.

Rəşid bəy Əfəndiyevin Mirzənin dilindən söylədiyi xatirədir: "Dəftərxanadan gətdiyim vaxt üstüörtülü dalanın ağzında oturan dükənçi Məşədi Qasım mənə gərən kimi dodaqlarının altında mirtildəməyə başlayır. Sözlərini qana bilirməm. Amma bilirəm deyir ki, ey tələk, güydəki daşları onun başına nə səbəblə yağdırmırsan? Ey yer, yanılıb bu məlunu nə üçün udmursan?"

"Hacı Qara".
Rəssam Nəcəfqulu
Nizami Cəncəvi adına
Ədəbiyyat Muzeyinin kolleksiyasından

Mirzə Fətəli düşüncə, fikir inqilabçısı olub. İnqilabə gedənsə əyninə gərək kəfən geyinsin.

Mirzə Fətəlinin kəfəni ömrü boyu əyindəydi.

Ağıllı adamı idi, mütəliəsi çox ehatəli - Qərbi-Şərqli idi.

Kitabxanası əlimin altındadır. Bu müxtəlif dillərdəki bir-birindən dərin kitabların sırası onun tefəkkürünün, biliyinin sərhədlərinə (balkə daha dəqiqi - sərhədsizliyinə) ayna tutur.

Əlbəttə ki, Şərqi və Qərbi həm keç-

miş, həm də özünə müasir olan ədəbiyyatını, tarixini, sənətini gözələcə bilən bir insan Cələlədin Ruminin də, Mövlana Füzulinin də, İslam müqəddeslərinin də yerini, dəyərini, çəkisini bütün möhtəşəmliyi ilə anlayırdı.

Amma bunu da dərk edirdi ki, həmin adlar, həmin dəyərlər yıpranmış qəliblərdir, beyinlərdə rüşə atmış, heykəlləşmiş, bütəşmiş ülgüldür.

Onları sındırmaq olmasa da, ən azı laxlatmaq lazımdır ki, ənənəvi qafalarla heç olmasa tərdəddü oxşar bir anlayış yaranсын, başqa yolları da, başqa dəyərləri də varlığını qavramağa həvəs oyan-sın.

İnqilablar həmişə uçurdur, sökür. Bəzən öz müəlliflərinin, icraçıların ömrünü də şikar edir, qurbanına çevirir.

İnqilabın təbiəti budur.

Təkamülün yolu isə uzundur.

Mirzə Fətəliyə anlayırdı ki, mübtəla olduqlarından qurtulmaq, təze üfüqlərə pərvəzlanmaqçün millət qəfəslərdən qurtulmalıdır.

Bu isə sındırmaq, dağıtmaq, dəvirməkdən, bu gedişatda bəzən yaxşıllığını bildiyini də tapdalayıb keçmədən mümkün olmur.

Təəssüf ki, olmur.

Neyləyəsən ki, inqilabın sifəti budur, təbiəti belədir.

Mirzə Fətəli tək qələmini, istedadını, könlünü yox, casədini də bu millətə fəda etdi.

Tiflisdə yaşayırdı, Tiflisdə vəfat etdi, orada da dəfn edildi.

Tbilisidəki Nəbatat bağında Mirzə Fətəlinin qəbrinin ətrafında bir sıra məşhur azərbaycanlıların qəbirləridir.

Mirzə Fətəlini yaxşı bilən və Səbuhi haqqında tamamlamağa macal tapmadığı roman üzərində işləyən Ənvər Məmmədyanı mənə danışdı ki, bir gün sovet hökumətindən gizlənen atasının Gürcüstanda vəfat etməsi xəbərini alır.

Elə gecəyə ora yola düşür.

Atasını nə Azərbaycanca gətirə, nə də onun Tiflisdə özündə tanış-bilişdən kimlərinə şahid olacağı dəfni ni keçirə bilirdi.

Elə axşam qarantığında atası Qafar kişini Mirzə Fətəlinin məzarının ayaq tərəfində torpağa tapşır.

Nə bir yazı, nə baş ağacı.

Əlamət elə Mirzə Fətəlinin məzarı olur.

O ümidlə ki, haçansa siyasətlər dəyişəndə atasını harada arayacağını unutmasın.

Amma Qafar kişiyyəcan də necə millət fədasısına Mirzə Fətəlinin məzarı həyan olmuşdu.

Bunu isə mənə Cümhuriyyət dönməndəki ilk əmək nazirimiz Əhməd bəy Pəpincovun qızı Sevdə xanım söyləyirdi ki, 1920-ci ilin iyulunda Tiflisdə qətlə yetirilən bəzən: Həsən bəy Ağayev də, ondan bir ay öncə kürəyindən güllələnmiş Fətəli xan Xoyski də Mirzə Fətəli məzarının həndəverində basdırılmışdılar.

Dirilicə millətinə faydalar vermmiş, həyatda olmadığı günlərdə də o xeyirxəliqlərinin davam etdirmiş Mirzə Fətəli qurucuna məzarı ilə də xalqına yararlı olmuşdu, dəyərlı Vətən balalarını ruhlarının, casədlərinin pənah yerinə çevirmişdi.

Zaman dəyişib.

İndi həmin məzarların üstündə o vətənpərvərlərin adları da həkk edilib, büstləri də ucaldı.

Və Mirzə Fətəli də qoruya bildiyi nəvələri ilə yanaşıdır...

Amma onun özünə qurbanı, şəhidi ol-

duğu həmvətənləri torpağı da çox görmüşdü.

1878-ci il fevralın 28-də diri ömrünün son saatlarını yaşayırmış və axır nəfəsində son nəcibliyini edir.

Qızı xatırlayırmış bunu. Ürayı şişibmiş Mirzənin (şişməyeydi, neyləyeydi)!

Adətən onu hakim Markozov müayinə və müalicə edərmiş.

Axırncı gecə halının pisləşdiyini görürncə doktoru dəvət edirdir.

Oz içərisindəkini, necə ümitsiz vəziyyətdə olduğunu hər halda Mirzə Fətəli hər kəsədən yaxşı hiss edirdi, həkimin də tərpənşindən, özünün-gözünün ifadəsindən tutur ki, artıq sonudur.

Dili batmazdan, heyi tamam kəsilməzdən öncə arvadını çağırır, gülcə eşidilən səsiylə zənyir: "Bu dəqiqə doktorun haqqını verin, mən keçindən sonra baş qarışıqlar, yaddan çıxar".

Mirzə Fətəli son yuxusuna getmişdi və cənəzası qalmışdı ortada.

Arvadı, oğlu, qızından savayı yaxın duran yox idi.

Qohum-əqrəbə da qaçıb gizlənmışdi. Fitva belə idi.

Onun ölüsündən də intiqam alırdılar.

Mirzə Fətəlinin vəfatı xəbərini seyx İslam Molla Əhmədə verəndə o: "Tanıyırdım, söhbətlərimiz də, mübahisələrimiz də olub. Mən onun namazını qılmaqdan imtina edirdim", - demişdi.

Bu, digər mollarla da işarə idi ki, yaxın durmayı.

Ailəsi məcbur olub 4 hambaal çağırır.

...Müsləman hambaallar da boyun qaçırırlar.

4 kəzak gəlir. Hərəsinə 3 manat pul verilir və kəzak hambaallar tabutu çiyənlərinə alaraq qəbiristanlığa yollarınırlar.

Ardınca bağınırlar: "Apanın dərin basdınn ki, bir daha çıxa bilməsin".

Mənim millətin bütün zamanlar boyu millətini itfixarı olmalı dəhi övladından belə ayrılırdı.

Onu son manzile belə ləyaqətsiz yola salırdı.

Bunu başışlamaq olmaz. Bu xacələtin yükü çox ağırdır.

"Molla İbrahim Xəlil kimyagər" də Mirzə Fətəlinin şair Nurusu, bir növ, elə o özü idi.

Başqalarına düz yol göstərəndə, ağıl verəndə ona irad tuturlar ki, axı sen özün də xoşgüzarən deylsən, qışda tapanda, yazda tapmırsan, yazda tapanda, qışda tapmırsan. Sənin sözlənlə isə gərək hünərən, şeir dəməyin bir iksir olaydı.

Sair Nuru (əslihdə elə Mirzə Fətəlinin özü) pərişan-pərişan cavab verir ki, mənim hünərim həqiqətən iksirdir, amma qanan üçün, zövq əhli üçün, mərifətli, kəmalı olanlar üçün: "Mənim baxımdən həmişəhərlərim ki sözsüniz, nə kamal var, nə ağıl var, nə beyin var; bu surətdə mənim hünərimdən nə fayda hasil olacaq?!"

Bu gün başda iştiqləlmiz, respublika qurulmuşum, çağıdığımız olmağa müasir, yüksələn bir millət kimi qazandı-ğımız hər nə varsa, həmişəndə Mirzə Fətəlinin halatı payı danılmazdır.

O olmasaydı, bunlar indi olmazdı.

Mirzə Fətəli azı bir əsr irəli atdı milləti.

Bu haqqı-sayı unutmacaq nankorluq olardı.

1911-ci ildə "Molla Nəsrəddin" dərgisinin üz qabığında Mirzə Fətəlinin Rotterin çəkdiyi portreti verilmişdi və altında da bir cümle: "Hələ bəs deyil ki, müsləman arvadlarını teatr tamaşalarına çıxardı və bizim abrumuzu təküdü, hələ bu nainsafı cəmi müsləman ələmi yada salıb, rəhmət oxuyub və bunun şəklinə bəxib fəxr eləyirlər".

Və Mirzə Cəlil tək kişidirdi ki, hamımızın əvazinə Mirzə Fətəlidən üz istəyib: "Hərçənd bəz bilirik ki, qiymət zamanı Mirzə əzzizimiz bizim ələyimizdən yapaşib şikayət edəcəək. amma dəxi qiymət günü o bizi haradən tapacaqdır?"

Ustadın özü bizə kitabında vəsiyyəet edir: çün torpağı gətdin - dəxi qayıtmaq yoxdur.

Mərhum Mirzə Fətəlinin ruhdan üz istəyirik.

Həmin üzrü gərək biz hamımız istəyək.

Və mən bunu da çox istəyirəm ki, o qayıtsın.

Həmişə bizi oyatmış Mirzə Fətəlini gərək bir dəfə də son əbədi yuxusundan biz oyadaq.

Mirzə Fətəlinin yeri Bakıdır. Fəxri xiyabən, məslək, əməl qardeşlərinin, şağirdlərinin uyuduğu müqəddəs məkan.

Tiflisdə mülkü qalır. Ele o mülk orada Mirzə Fətəlinin abidəsi kimi yətar.

Özü ilə gərək köçsün Azərbaycanca. İntizandırmaya o günün ki, Mirzə Fətəlinin ruhu qardeşindən günahkar olan bizlər Ustadın Bakıya yetişən cənəzasını başımız üstündə şəhərin küçələrindən pay-piyada keçirərək son an rahat yuxusuna yatacağı məzandan çatdıraraq.

Onu elə həmin gün gözələni yu-mulmuş kimi Vətən torpağına tapşıraq.

Bu, bütövlə milləti etalət yuxusundan oyatmış böyük vətəndaşa vəfa borcumuzdur.

Mirzə Fətəlini daşımamış çiynimizin xacələti ilə yaşamaq dözülməzdir.

Bu xacələti daşıya-daşıya yaxşı millət olmaq çətlindir...